

redacties, die door (te) nauwe relaties met een regering deze terwille zijn door voor haar onaangename buitenlandse ontwikkelingen te verzwijgen: 'Zoo kan het 'fatsoen' der redacties ook wel eens ontaarden in diplomaatje spelen, waarvan ten slotte het publiek de dupe wordt. Wat weer koren naar den molen van de fascistten brengt' (135).

En waarom was Noordewier zelf dan zo terughoudend in zijn *NRC*-correspondentie, zelfs ten koste van zijn mentor Van Blankenstein, vraagt Stoop in zijn gedegen inleiding. Naast de door Stoop gegeven verklaringen overtuigt misschien nog het meest de door Noordewier bij implicatie gegeven explicatie: verhuizing naar de bureauredactie als gevolg van Duits ingrijpen zou tot een aanzienlijke vermindering van inkomsten leiden (94). Over de receptie van Noordewiers rapporten is slechts bekend, dat Van Kleffens bezwaar maakte tegen een rapport over concentratiekampen (23). Uit Noordewiers verslagen blijkt, dat hij zich bewust was zendingswerk te verrichten. Telkens poogt hij te anticiperen op negatieve reacties uit Den Haag door vragen te stellen en te beantwoorden als 'Wat gaat het ons aan?' (88) of (ten aanzien van de herbewapening) 'Is dat nu alles?' (73). Zeer nadrukkelijk is Noordewiers poging eventuele kritiek op zijn rapporten weg te nemen, wanneer hij melding maakt van het bestaan van een Duits plan voor een militaire doortocht door Nederland naar Frankrijk. Hij waarschuwt ertegen te denken, dat dit plan fantasie is: 'Indien wij ons echter gaan inbeelden, dat hetgeen in de wereldgeschiedenis geschiedt, bepaald wordt door hetgeen *naar onze meening* juist en verstandig is, dan loopen wij kans des te eerder struisvogelpolitiek te voeren, naarmate inderdaad onze meening omtrent hetgeen rechtvaardig en verstandig, juist is' (86).

Behalve een inleiding en annotatie bevat de bundel een chronologie en een persoonsindex. Over het geheel is de annotatie goed verzorgd. Soms is zij zelfs te uitvoerig, bijvoorbeeld wanneer de en passant vermelde *Protocollen van de Wijzen van Zion* aanleiding geven tot een historisch exposé (n. 157). Op enkele andere punten zou juist iets meer explicatie gewenst zijn. Zo zal niet iedere lezer weten, dat Vaz Dias een correspondentiebureau was (60) en men zou graag weten, wie de secretaris van de Verein der Ausländischen Presse was, die zich liet inpalmen door de Pruisische Gestapo-chef Diels (90).

Maar al met al is dit een interessante uitgave, waarvan men zou hopen, dat hij gevolgd wordt door edities van de rapporten uit Londen (NBDN-medewerker Geyl) of Parijs met zijn vele pers- en politieke intriges.

B. G. J. de Graaff

J. Bouwer, *Het vermoorde land* (Franeker: Van Wijnen, 1988, 405 blz., f52,50, ISBN 90 5194 006 8); L. F. Jansen, *In deze halve gevangenis. Dagboek van mr dr L. F. Jansen, Batavia/Djakarta 1942-1945*, G. J. Knaap, ed. (Franeker: Van Wijnen, 1988, liv+477 blz., f42,50, ISBN 90 5194 016 5); J. Hulsbus, *Verborgen dageraad. Nederlands-Indië en Zuidoost-Azië na de Japanse capitulatie, 1945-1947* (Baarn: Hollandia, 1988, 195 blz., f29,50, Bf648,-, ISBN 90 6410010 1).

Drie boeken en even zoveel verschillend gebekte vogels! Neem de uitgave van het dagboek dat Bouwer heeft bijgehouden tijdens de Japanse bezetting van Indië. Het is alleen daarom al een uitzonderlijk document omdat Bouwer ongelofelijk genoeg aan het interneringskamp heeft weten te ontsnappen. Een halfjaar na de bezetting dook hij onder in wat hij zelf noemt 'een soort vrijwillige luxe-internerings'. Als journalist voor het Algemeen nieuws- en telegraaf-agentschap

was hij sedert begin 1940 in Batavia werkzaam geweest. De aantekeningen welke hij van zijn oorlogservaringen bijhield lagen min of meer in het verlengde daarvan. Volgens het 'Ten Geleide' dat L. de Jong nu de uitgave heeft meegegeven gaat het om 'het meest belangrijke egodocument... dat uit de gehele periode van de Japanse bezetting bewaard is gebleven'. Hij achtte de uitgave van groot wetenschappelijk belang. Maar in feite gaat het niet om een egodocument in de strikte zin van het woord en bij de wetenschappelijke kwaliteit van de uitgave past twijfel. Wèl kan men De Jong alleen bijvallen als hij constateert dat hier een heel bijzonder *document humain* op tafel ligt.

Maar van een authentiek in de periode zelf gehouden dagboek is geen sprake. Bouwer heeft na de oorlog zijn gegevens in twee verschillende versies uitgewerkt. Het werk draagt er de sporen van. Het blijkt namelijk dat de oorspronkelijke aantekeningen zijn vervlochten met gegevens waarvan de auteur pas na de oorlog weet kreeg. Zou Bouwer, die destijds allermest sympathiseerde met het Indonesische vrijheidsstreven, werkelijk toen al voortdurend het woord 'Indonesiërs' uit de pen hebben laten vloeien? Hoe moet men de aantekening verstaan van 13 oktober 1942 — zelfs de spelling is hedendaags — over het 'Indonesisch staatsburgerschap' waaraan de opmerking is toegevoegd dat dit natuurlijk onzin is omdat Indonesië volkenrechtelijk nog niet existeert? Een en ander doet afbreuk aan de betrouwbaarheid van de publikatie als wetenschappelijke bron met betrekking tot de periode van de Japanse bezetting zelf. Bovendien voldoet de uitgave niet aan de normen die daaraan uit wetenschappelijk oogpunt gesteld moet worden. Elke annotatie ontbreekt (afgezien dan van onnozele kanttekeningen in de trant van: 'Formosa is de Japanse benaming van Taiwan'). Daardoor blijft het te vaak raden en gissen naar de identiteit van genoemde personen en blijven allerlei situaties, gebeurtenissen, zaken en omstandigheden in nevelen gehuld. Ernstiger is dat geen poging is gewaagd tot het toetsen van de aantekeningen van de schrijver op hun betrouwbaarheid. Toch kan men ze onmogelijk voor zoete koek nemen omdat Bouwer zelf als onderduiker in hoge mate was aangewezen op geruchten als bron van nieuws. Feit en fictie zijn niet van elkaar te onderscheiden. Wat is het historische koren en wat is het kaf van enkel horen zeggen? Met de toegankelijkheid van het dagboek is het bovendien droevig gesteld: een register ontbreekt.

Deze tekortkomingen mogen de schrijver zelf niet worden aangerekend. Hem kan men slechts dankbaar zijn voor de moed en de volharding waarmee hij onder ongelofelijk moeilijke omstandigheden en zo gewetensvol mogelijk heeft geprobeerd zijn kroniek bij te houden. De bovenstaande kritiek neemt voorts niet weg dat in tal van opzichten een heel bijzonder, door geen andere bron geboden, licht wordt geworpen op met name het dagelijkse leven ten tijde van de Japanse bezetting. Het blijft alleen heel jammer, dat de uitgave met zoveel gemakzucht tot stand is gekomen. Daardoor is de kans dat het ooit nog zal komen tot een wetenschappelijk-kritisch verantwoorde editie van deze belangrijke bron alleen maar afgenomen.

Hoe het dan wel had gemoeten laat G. J. Knaap zien met zijn bewerking en annotatie van het niet minder curieuze en mijns inziens nog waardevollere dagboek van de ambtenaar L. F. Jansen, die het ooit tot waarnemend secretaris van de Raad van Indië had gebracht. Ook deze wist buiten het prikkeldraad te blijven maar dan door te collaboreren met de Japanse bezetter. Welk een merkwaardig boeiende persoonlijkheid! Buitengewoon intelligent en even scherp- als eigenzinnig. Rokkenjager. Landverrader. Waaghals en lafaard. Sympathisant van fascisme en communisme beide. Jappenvriend, al vóór de oorlog. Intellectueel-kunstzinnige figuur in de marge van de coterie rond Ter Braak en Du Perron. Ambitieuze. Weifelende, cynische scepticus die zich weinig illusies maakte over mens en wereld, over zichzelf nog het minst.

Jansen, die zichzelf Japans had geleerd en sedert 1936 wekelijkse commentaren op de

buitenlandse politiek voor de plaatselijke omroep van Batavia had verzorgd, werd onder uitoefening van enige dwang naast tientallen andere Nederlanders tewerkgesteld bij de Engelstalige propaganda-omroep van het Japanse leger. Het verschafte hem de nodige bewegingsvrijheid, een betrekkelijk comfortabel bestaan dat hij zich gaarne liet aanleunen en vooral ook toegang tot het wereldnieuws. Toen begin 1945 Japan op instorten stond probeerde Jansen zich in te dekken tegen een komende berechting door contact te zoeken met mogelijk anti-Japanse politieke kringen in Indonesië. Verraad bracht hem in Japanse gevangenschap. Zware mishandelingen volgden. Bij de Japanse capitulatie leed hij aan hongeroedeem en twaalf dagen later was hij dood.

De uitgave van zijn dagboek is uitstekend verzorgd. Kort gehouden inleidingen verschaffen de nodige achtergronden. Er is een glossarium van Indonesische en Japanse woorden en begrippen, een lijst van gebezigde afkortingen en een literatuuroverzicht. De tekst is waar nodig van nuttige annotaties voorzien, een register ontbreekt niet. Hier is kortom sprake van een egodocument, dat in meer dan één opzicht fungeert als belangwekkende bron van wetenschap. De lezer ziet zich verrast door een oorspronkelijke geest met boeiende en onafhankelijke denkbelden over het koloniale en Indonesische leven, de Japanse cultuur en samenleving, oorlog en bezetting, de vraag naar de plaats van het Westen in dit alles, maar ook bijvoorbeeld over de man-vrouw verhouding. Als waarnemer was Jansen vast niet representatief voor het denken en doen van de Nederlanders in het toenmalige Indië; ook was hij meer beschouwer dan verslaggever. Maar dank zij zijn functie was hij toch betrekkelijk goed geïnformeerd over wat zich in de wereld en zijn omgeving voltrok. Bovendien behoorde hij tot de zeldzamen die in staat waren afstand te nemen van discriminerende vooroordelen ten aanzien van Japanners en Indonesiërs beide. Dit betekent geenszins dat hij er zonder kritiek tegenover stond. Het betekent wel dat hij het eigen kamp — de geallieerden inclusief — de roede der kritiek niet spaarde. Naast wat al te zuinige lof voor de Nederlandse samenleving in Indië krijgt haar schijnheilige benepenheid en kortzichtige bekrompenheid het volle pond. Als bron met betrekking tot het dagelijkse leven tijdens de Japanse bezetting doet Jansens dagboek misschien onder bij de schrijfsels van Bouwer; als *document humain* en vooral als bron van het fundamenteel-turbulente historische gebeuren uit deze tijd is het van onvergelijkbaar zwaarder gehalte.

Tenslotte *Verborgen dageraad*. Een keukenmeidenroman, die het eigenlijk niet waard is besproken te worden in een zichzelf serieus nemend historisch tijdschrift. Hier parelt de lach, straalt de blijdschap af, zijn ogen vol verbazing en vult de lucht zich met grommend geluid. En dat allemaal al op de eerste de beste bladzijde. De rest is navenant. Uitgemergelde gevangenen zijn de slaven van de Japanse keizer. Wij haatten hem zeer. En terecht, hoor. Een nimmer versagende jongen van Jan de Wit, een toonbeeld van stoer Hollands fatsoen heeft het woord. Extremistische horden houden Java in de greep van de terreur. En eerst was het er nog zo rustig! Pas toen de Engelsen, gespeend van politieke moed, het af lieten weten en aldoor maar niet kwamen opdagen, kregen criminelen en onbezonnen jongeren onder het mom van vrijheidsstrijders de kans om — hoep! — het onafhankelijke Indonesië uit te roepen. Terwijl nota bene tevoren de goede en moedige jhr. mr. dr. A. W. L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer geschiedenis had gemaakt door juist die volkeren in Nederlands-Oost-Indië naar grotere verantwoordelijkheid te leiden en rijp te maken voor een geleidelijk over te dragen onafhankelijkheid. Maar nu staat Nederland — eilacie! eilacie! — machteloos.

't Zal je toch maar gebeuren, hè?

P. W. Klein

H. Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1988, 272 blz., f36,50, ISBN 90 295 5151 8).

Toen Hilda Verwey-Jonker in november 1945 werd benoemd tot lid van het Noodparlement, was zij onaangenaam verrast: zij was in haar voordracht, die haar zeer ongelegen kwam, niet eens gekend. Koos Vorrink wist echter deze procedure met maar één, herhaaldelijk antwoord te rechtvaardigen: 'Er moet een vrouw in'! Omdat hem verder elke gedachte over de vertegenwoordiging van vrouwen ontbrak en omdat hij al evenmin kon toelichten waarom juist zij die ene, symbolische plaats zou moeten innemen, weigerde Verwey-Jonker deze absurde gang van zaken te bevestigen en bedankte zij voor de eer.

Toch had in 1945 Hilda Verwey-Jonker (geb. 1908) al een indrukwekkende staat van dienst en is zij ook de volgende decennia een van die zeldzame vrouwen in de openbare politiek gebleven. Terwijl vanaf de jaren dertig vrouwen hun politieke betrokkenheid voornamelijk investeerden in de bestaande vrouwenverenigingen, en terwijl een strak centraal beleid, dat de energie van gehuwde vrouwen op het gezinsleven wilde richten, tot in de jaren zestig het klimaat bepaalde, verwierf Verwey-Jonker zich een politieke en wetenschappelijke loopbaan die haar juist buiten deze terreinen een identiteit verleende. Vooral haar lidmaatschap van de SER (1957-1972) kenmerkte haar in de ogen van velen als de uitzonderlijke vrouw die de regel bevestigt, ook al sluit vanuit het perspectief van haar leven deze functie nauw aan bij de vele die zij reeds had vervuld en bij haar brede sociaal-politieke ervaringen. Haar leven is vanaf haar jeugd gedragen door sterke ethische en politieke overtuigingen en door de behoefte tot de realisatie daarvan actief bij te dragen. Feminisme is voor haar evident niets meer en niets minder dan een van de vele onderstromen in de samenleving die tot noodzakelijke veranderingen moeten leiden. Haar eigen ervaringen tot een gedepriveerde groep te behoren zijn tot twee beperkt: de identiteit van vrouw in een mannenwereld en nu die van oudere in een samenleving die de toekomst toewijst aan de jeugd. Beide rusten op het besef dat haar maatschappelijke welstand haar ook daarin een relatieve uitzonderingspositie heeft verleend.

Al in de titel spreekt Verwey-Jonkers gevoel voor de ironie van haar positie, want het is opmerkelijk dat zij, een politicus, in deze kiest vooreen incident, waarbij zij een actieve politieke functie verkoos niet te vervullen. Die beslissing nam zij overigens zelden. De tegenstrijdigheden tussen haar verschillende identiteiten heeft zij niet met elkaar verzoend in een samenhangende interpretatie, een autobiografie waarin een volledig 'zelf' geschapen wordt in de evenementen van het levensverhaal. Haar herinneringen lijken in weerwil van de thematische ordening vooral op een kroniek. Zij bevatten voornamelijk de 'faits et gestes' van haar politieke leven, zonder opsmuk, maar ook zo nuchter en zakelijk dat de persoonlijkheid van de schrijver vooral getekend wordt door het welbewust verzwijgen van haar persoonlijke belevingswereld. De lezer leert 'Evert' (Verwey) kennen als sociaal-democraat, als wetenschapperen als wetenschapsmanager, maar andere emotionele facetten van de huwelijksrelatie dan wederzijdse professionele waardering gaan de lezer kennelijk niets aan. Haar vier kinderen komen slechts incidenteel ter sprake; zij hebben hun plaats in de 'Chronologie' van haar leven, treden een enkele maal op als figuranten in het verhaal en krijgen aan het slot een samenvatting van hun leven. De vraag hoe zij haar huishouding organiseerde — een probleem dat de huidige generatie van buitenshuis werkende moeders sterk bezighoudt — roert zij niet aan. Soms blijkt plotseling dat iemand, die in een andere context ten tonele wordt gevoerd, ook een rol vervulde als hulp voor de kinderen of in de huishouding, maar verder gaat zij op deze materie niet in. Slechts in één thema hoeft Verwey-Jonker het relaas van haar ervaringen niet zo omzichtig in banen te leiden en laat zij als